# कठोपनिषद अध्याय एक, वल्ली II

**अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेयस्ते उभे नानार्थे पुरुषँ सिनीतः ।**
**तयोः श्रेय आददानस्य साधुर्भवति हीयतेऽर्थाद्य उ प्रेयो वृणीते ।। 2.1**

anyacchreyo'nyadutaiva preyaste ubhe nānārthe puruṣam̐ sinītaḥ |
tayoḥ śreya ādadānasya sādhurbhavati hīyate'rthādya u preyo vṛṇīte || 1 ||

श्रेय: अन्यत् उत् प्रेय: अन्यत्, ते उभे नानार्थे पुरुषम् सिनीत:(बध्नीत:)।
तयो: श्रेय: आददानस्य (ग्रहीतु:) साधु (शिवम्) भवति।
य: उ प्रेय: वृणीते (उपादत्ते) अर्थात् (परमार्थात्) हीयते।

श्रेय: sreyah: (प्रशंसनीय ब्रह्मज्ञान) Liberation, most praiseworthy, knowledge of Brahman, the path of wisdom, Moksha. अन्यत् anyat: different, other. उत् uta: also. प्रेय: preyah: (प्रियतरम् दारा-पत्यादि) most pleasing, the desired objects, like wife/husband, children etc. the enjoyments. ते उभे te ubhe: these two, the liberation and the pleasant. नानार्थे nânârthe: (भिन्न प्रयोजने) deferent objects, deferent reasons. पुरुषम् सिनीत: purusham sinîtah: (देहिनम् बध्नीत:) the embodied soul get bind, attached. तयो: tayoh: from these two, श्रेय: आददानस्य sreyah: âdadânasya: who chooses Brahmjyan, साधु भवति sadhu bhavati: becomes well-eing. हीयते अर्थात् hîyate arthât: (वियुज्यते प्रयोजनात्) misses the supreme object of the life, the Eternal. य: उ yah u: who indeed प्रेय: वृणीते preyah vrinite: (प्रेम) pleasant, wife/husband, children etc. chooses.

Different is the knowledge of supreme and deferent indeed is the pleasant paths. There is freedom and immortality for those who choose the path of supreme knowledge and misses who choose the path only for current pleasant, worldly desires.

यमाचार्य ने कहना प्रारंभ किया । श्रेय मार्ग अलग है और प्रेय मार्ग अलग है। ये दोनों भिन्न-भिन्न प्रयोजनों से मनुष्य को बाँधते/फँसाते हैं। इन दोनों में से श्रेय को ग्रहण करने वाले का भला होता है और जो प्रेय का वरण करता है वह लक्ष्य से हट जाता है। ।

श्रेय - कल्याणकारी, प्रशस्ततमम्, नि: श्रेयसम्। प्रेय - प्रियतरम्, अच्छा लगने वाला। सिनीत: - बध्नीत:, बॉधन लेना, सिल-देना। हीयते - विमुच्यते, हीनो भवति, विमुक्त हो जाता है, रहित हो जाता है।

**श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतस्तौ संपरीत्य विविनक्ति धीरः ।**
**श्रेयो हि धीरोऽभिप्रेयसो वृणीते प्रेयो मन्दो योगक्षेमाद्वृणीते 2.2**

śreyaśca preyaśca manuṣyametastau saṃparītya vivinakti dhīraḥ |
śreyo hi dhīro'bhipreyaso vṛṇīte preyo mando yogakśemādvṛṇīte || 2 ||

**श्रेय: च प्रेय: च मनुष्यम् एत: । धीर: (ए)तौ सम्परीत्य विविनक्ति ।**
**धीर: प्रेयस: श्रेय: हि अभिवृणीते । मन्द: योग-क्षेमात् प्रेय: वृणीते ।**

श्रेय: sreyah: the good, the internal path च cha: and प्रेय: preyah: pleasant path च cha: and मनुष्यम् manusyam: (मनोरपत्यम्) the human एत: etah: (प्राप्नुत:) approach, these two paths arrives. तौ tao: these two paths, सम्परीत्य samparîtya: (सम्यक् मनसा आलोच्य ज्ञात्वा) knowing, thinking wisely and understanding completely. विविनक्ति vivinakti: (पृथक् करोति) separates, knows the deference and define the deferent reasons for both paths. धीर: dhîrah: (धीमान) the wise, the one who has patience to achieve the goal with knowledge. श्रेय: हि sreyah hi: the path of liberation धीर: dhirah: the wise one अभि वृणीते abhi vrinîte: chooses over the other path. प्रेयस: preyasah: (प्रियतमान् दारापत्यादि कामान्) the pleasant, the worldly desires वृणीते vrinîte: chooses प्रेय: preyah: the pleasant मन्द: mandah: (अल्पबुद्धि) the dull, the selfish योग-क्षेमात् yoga-kshemât: (अप्राप्त कामप्राप्ति: योग:, तस्यअनपगतेन

स्थिरत्वम् रक्षणम् क्षेम:) acquisition and preservation, the path of pleasant, only present happiness. वृणीते vrinîte: chooses.

The Supreme, the knowledge of eternal life and the current only pleasant-happiness, worldly desires, the wise, calmly examine, discusses and distinguishes them. The wise chooses the eternal knowledge path over the other and general/ordinary human chooses the path of worldly desired happiness, aiming acquisition and preservation in mind.

श्रेय ओर प्रेय यह दोनों मार्ग मनुष्य के सामने आते हैं। धीर पुरुष इन दोनों की परीक्षा करता है, विवेचन करता है। धीर पुरुष प्रेय की अपेक्षा श्रेय मार्ग का वरण/चयन करता है। मन्द-बुद्धि व्यक्ति योग-क्षेम के लालच में प्रेय-मार्ग का वरण/चयन करता है।

सम्परीत्य - सम्यक् परिगम्य, भलीभाँति सोचकर।
विविनक्ति - पृथक् करोति, श्रेयम्-प्रेयम् किम् इति विवेचयति, विवेक कर, छान-बीन कर अलग करना।
योग-क्षेम - योग, अप्राप्त की प्राप्ति, क्षेम - प्राप्त की रक्षा। (सामान्य जीवन में मिलने वाले सुख साधनों को पाने की लालसा और उन्हें सुरक्षित रखने की अभिलाषा)।

**स त्वं प्रियान्प्रियरूपाँश्च कामानभिध्यायन्नचिकेतोऽत्यस्राक्षीः ।**
**नैताँ सृङ्कां वित्तमयीमवाप्तो यस्यां मज्जन्ति बहवो मनुष्याः ।। 2.3**

sa tvaṃ priyānpriyarūpām̐śca kāmānabhidhyāyannaciketo'tyasrākśīḥ ।
naitām̐ sṛṅkāṃ vittamayīmavāpto yasyāṃ majjanti bahavo manuṣyāḥ ॥ 3 ॥

**नचिकेत: त्वम् प्रियान् प्रियरूपान् च कामान् अभिध्यायन्**
**अत्य-स्राक्षी: । एताम् वित्तमयीम् सृंकाम् न अवाप्त:, यस्याम्बहव: मनुष्या: मज्जन्ति ।**

नचिकेत: nachiketah: O Nachketa, स त्वम् sa tvam: thou you, प्रियान् priyan: (पुत्रादीन् दारापत्यादीन्) the pleasers objects, worldly desires. प्रियरूपान् च Priya-rupan

cha: and delightful, beautiful objects कामान् kâmân: desires, objects of desires अभिध्यायन् abhi-dhyâyan: (चिन्तयन्) thinking over, pondering अत्यस्राक्षीः atya-srâkshîh: (परित्यक्तवान्) has rejected, dismissed. एताम् etâm: this, the wealthy, वित्तमयीम् vittamayim: (धनप्रायाम्) valuable, expensive सृंकाम् srinkâm: the chain, the all things I offered you, न अवाप्तः na avâptah: did not accept. यस्याम् yasyâm: in which बहवः bahavah: many, most of the people मनुष्याः manushyah: human, people मज्जन्ति majjanti: (आसक्ताः भवन्ति) sink, fall for it, chooses.

O Nachiketa, thou having pondered all desires, the pleasing forms, offers, you all ignored. You did not choose the path of worldly desires, wealths and attachments, in which most of people enjoy and fall in love with them.

हे नचिकेता, तूने भलीभाँति सोच-विचार कर, प्रिय तथा प्रियरूप (मन व इन्द्रियों को लुभाने वाली) कामनाओं को त्याग दिया है। धन-समृद्धि/सोने की इस लुभावनी माला में तू नहीं फँसा है, जिसमें बहुत से लोग तो फँस ही जाते हैं।

अत्यस्राक्षी - त्याग दिया, छोड़ दिया।
सृंकाम् - शृंखलाम्, जंजीर, माला।

**दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या या च विद्येति ज्ञाता ।**
**विद्याभीप्सिनं नचिकेतसं मन्ये न त्वा कामा बहवोऽलोलुपन्त । 2.4**

dūramete viparīte viṣūcī avidyā yā ca vidyeti jñātā |
vidyābhīpsinaṃ naciketasaṃ manye na tvā kāmā bahavo'lolupanta || 4 ||

**या अविद्या च विद्या इति ज्ञाता, एते दूरम् विपरीते विषूची। अहम् नचिकेतसम् विद्या-अभीप्सिनम् मन्ये। त्वा बहवः कामाः न लोलुपन्त।**

या ya: the one, (the one, what we talking about here) अविद्या avidyâ: (प्रेयोविषया) ignorance, the worldly desires च cha: and विद्या vidyâ: (श्रेयोविद्या) wisdom, the

knowledge, the path for immortality इति ज्ञाता iti jnâtâ: is known as, एते ete: these two, both दूरम् dûram: distant, wide apart, separated from one another by a great deference, विपरीते viparît: (परस्परम्विरूद्धे) opposite, leading to a deferent aim, विषूची vishûchî: (नानागति) deferent directions. अहम् aham: me, the Yamacharya, I . नचिकेतसम् Nachiketsam: this Nachiketa boy, विद्या-अभीप्सिनम् vidyâ-abhîpsinam: (विद्यार्थिनम्, विद्या-अभिकांक्षिणम्) true student, seeker of knowledge मन्ये manye: (जानामि) I truly believe, that's what I concluded. त्वा tva: you, the Nachiketa, बहव: bahavah: many, endless कामा: kâmâh: desires, worldly lovely things न लोलुपन्त: na lolnpantah: (न विच्छेदम् कृतवन्त:) temptation was not there, did not became greedy by looking my offerings and boons.

Avidya and what is known as Vidya, both are distant, opposite. I believe Nachiketa is the true seeker of the supreme knowledge, because many desires, my offerings and boons did not distract him from his goal.

यह दोनों मार्ग (विद्या-अविद्या, प्रेय-श्रेय) एक दूसरे से दूर हैं, विपरीत हैं, उल्टे और विलक्षण हैं। हे नचिकेता, मैं यह जान/मान गया हूँ कि तू विद्या की चाहना करने वाला श्रेय मार्ग का पथिक है। तुझे तरह-तरह की कामनाएँ भी ललचा नहीं सकीं।

विषूची - विषूच्यौ, नानागति, विरुद्ध फलहेतूम्, विभिन्न गति वाली।
अलोलुपन्त - न विच्छेदम् कृतवन्त:, लुब्ध किया, लालच किया ।

**अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितं मन्यमानाः ।**
**दन्द्रम्यमाणाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः।। 2.5**

avidyāyāmantare vartamānāḥ svayaṃ dhīrāḥ paṇḍitaṃ manyamānāḥ |
dandramyamāṇāḥ pariyanti mūḍhā andhenaiva nīyamānā yathāndhāḥ || 5 ||

अविद्यायाम् अन्तरे वर्त्तमाना:, स्वयम् धीरा: पंडितम् मन्यमाना:, मूढ़ा: दन्द्रम्यमाना: परियन्ति, यथा अन्धेन एव नीयमाना: अन्धा: ।

अविद्यायाम् avidyâyâm: (ब्रह्मविद्येतरस्मिन्) the ignorance of recognition of the supreme, only worldly desires and knowledge अन्तरे antare: (मध्ये घनीभूत इव तमसि) midst, in deep darkness वर्तमाना: vartmânâh: ( dwelling, being still in that same stage. स्वयम् svavam: themselves धीरा: dhirah: (प्रज्ञावन्त:) wise, believing in that we are wise, wise in their own conceit पंडितम् panditam: (शास्त्र-कुशला:) the learned, versed in scriptures मन्यमाना: manyamânâh: (जानन्त:) considering, with ego मूढ़ा: mudhàh: (अविवेकिन:) fools, who does not know what is right or wrong दन्द्रम्यमाणा: dandramyamânâh: (अनेकरूपाम् गतिम् गच्छन्त:, वक्रगतय:) going crooked, walking around like puffed with ego परियन्ति pari-yanti: (परिगच्छन्ति) go round and round, wander, go up and down. यथा yatha: as अन्धेन andhena: (दृष्टिविहीनेन) by the blind, the one who can not see एव eva: indeed नीयमाना: nîyamânâh: led, led to the path यथा yatha: as अन्धा: andhâh: blind person.

Dwelling in the midst of ignorance, but thinking themselves wise and learned, the fools wander about hither and thither, as blind person led by the another blind.

संसार के लोग, अविद्या में फँसे हुए, सांसारिक भोगों में फँसे हुए होते भी, अपने को धीर व पंडित/विद्वान माने फिरते हैं। टेढ़े-मेढ़े रास्तो पर भटकते हुए ये मूढ, ऐसे ही जा रहे हैं जैसे अंधा अंधे को रास्ता दिखा कर ले जा रहा हो। ।

अविद्यायाम् - ब्रह्म विद्यायेतरे, अविद्या में, सांसारिक मोह में, प्रेय में।
दन्द्रम्यमाना - वक्रगतय:, टेढ़े मेढ़े मार्ग पर, घमंड में दहाड़ते हुए।

**न सांपरायः प्रतिभाति बालम् प्रमाद्यन्तं वित्तमोहेन मूढम् ।**
**अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनः पुनर्वशमापद्यते मे ।।2.6**

na sāṃparāyaḥ pratibhāti bālam pramādyantaṃ vittamohena mūḍham |
ayaṃ loko nāsti para iti mānī punaḥ punarvaśamāpadyate me || 6 ||

प्रमाद्यन्तम् वित्तमोहेन मूढम्, बालम् प्रति साम्पराय: न भाति ।
अयम् लोक: पर: न अस्ति इति मानी, पुन: पुन: मे वशम् आपद्यते।

प्रमाद्यन्तम् pramâdyantam: (प्रमादं कुर्वन्तम्, प्रमादोपेतम्) acting carelessly, lazy-minded वित्तमोहेन vitta-mohena: (वित्तनिमित्तेन अविवेकेन) by the delusion of wealth, narcissist by wealth मूढ़म् mûdham: (तमसा-आच्छन्नम् सन्तम्) deluded, narcissist fools बालम् bâlam: (अविवेकिनम्, बालसदृशम्) the child, who act like a child प्रति prati: alike साम्पराय: sâmparâyah: (संपरेयत इति , परलोक:, तत्प्राप्तिप्रयोजन: साधनविशेष: शास्त्रीय: साम्पराय:) the particular, necessary path to follow to attain liberation, the Yama and niyama न भाति na bhâti: does not appears, never like. अयम् लोक: ayam lokah: (दृश्यमान: भूलोक:) this, visible world, this life is the only truth, न अस्ति na asti: there is nothing exists परः parah: (अदृष्टो लोक:) the other than this, unseen, invisible world इति मानी iti mânî: thus, believing in this, who thinks like that पुन: पुन: pnnah punah: again and again, life after life, death after death मे वशम् me vasham: (मम, यमस्य अधीनताम्) my control, Yama subordination आपद्यते âpadyate: falls.

The one who is grown but by mind still childish, wealthy but still dull, lazy, who does not believe in following rules regulations “Yama, niyama etc.” to attain liberation, because these kind of people believe that there is nothing after this life (so enjoy, eat, drink and be marry), no wander these kind of people always fall in my order, these kind of people take birth, die, born, die like never ending circle.

जो प्रमादी/आलसी है, धन के मोह में जो मूढ़ हो गया है, जो बड़ा होकर भी बाल-बुद्धि ही है ऐसे व्यक्ति को कभी साम्पराय (यम-नियम) समझ नहीं आता। वह यही मानता है कि यही लोक/जीवन है, परलोक नाम की कोई वस्तु नहीं है। ऐसा व्यक्ति बार-बार मेरे वश/चंगुल में आ फँसता है। (वह बार-बार मारता और जन्मता रहता है)।

साम्पराय: - परलोक: तत् प्राप्ति प्रयोजन: साधनविशेष: शास्त्रीय: साम्पराय: ।
सम्-परा-ईयते - परलोक:, ईयते-गम्यते।

(यम-नियम। यम - शौच, संतोष, तप, स्वाध्याय, ईश्वर प्रणिधान। नियम- अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य, अपरिग्रह)।

**श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विद्युः ।**
**आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धाश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः ||2.7**

śravaṇāyāpi bahubhiryo na labhyaḥ śṛṇvanto'pi bahavo yaṃ na vidyuḥ |
āścaryo vaktā kuśalo'sya labdhāścaryo jñātā kuśalānuśiṣṭaḥ || 7 ||

य: बहुभि: श्रवणाय अपि न लभ्य:, श्रण्वन्त: अपि बहव: यम् न विद्यु:।
अस्य कुशल: वक्ता आश्चर्य:, लब्धा आश्चर्य, कुशलात् अनुशिष्ट: ज्ञाता (आश्चर्य)।

य: yah: who, the self, the supreme बहुभि: bahubhih: by many श्रवणाय अपि Sravanâya api: (श्रोतुम् अपि) for the sake of hearing, to be preached, many people never get a chance to hear about the supreme न लभ्य: na labhyah: never receives श्रृण्वन्त: अपि Srinvantah api: even hearing, by listening preaches बहव: bahavah: many यम् yam: whom, the supreme न विद्यु: na vidyuh: (न विदन्ति, नविजानीयु:) did not know, can not understand. अस्य asya: (आत्मन:) this, supreme knowledge कुशल: kushalah: (निपुण:) able, expert, master (आश्चर्य, hard to find) वक्ता vaktâ: the speaker, the expert preacher आश्चर्य: âscharyah: hard to find लब्धा labdhâ: the seeker, the student, the one who can receive the true knowledge आश्चर्य: âscharyah: hard to find, barely कुशलात् अनुशिष्ट: Kusalât-anusishtah: (निपुणेन आचार्येण अनुशिक्षित: सन्) taught by an expert teacher, preached by a highly learned preacher ज्ञाता jnâtâ: the knowledgeable, the one who completely understood.

Many, never get even a chance to listen about the supreme. Many do get preaching opportunities but, never understand. It is very rare who can preach about supreme, it is also rare who can achieve this knowledge. When a expert guru preaches to a intelligent student, still, only rare can understand and become master.

जिसके विषय में बहुतों को सुनने को भी नहीं मिलता। कितने ही सुनते हैं फिर भी उसके विषय में कुछ जान नहीं पाते। उसका कहने वाला (उस ज्ञान का उपदेश कर सकने वाला), विरला ही होता है, उसको पाने वाला भी कोई कुशल ही होता है और कुशल गुरु के उपदेश से कोई विरला ही उसे जान पाता है।

श्रवणाय - श्रोतुम्, सुनने के लिए।
कुशलानुशिष्ट: - कुशल-अनुशिष्ट: अनुशिक्षित: ।

**न नरेणावरेण प्रोक्त एष सुविज्ञेयो बहुधा चिन्त्यमानः ।**
**अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्त्यणीयान् ह्यतर्क्यमणुप्रमाणात् ।। 2.8**

na nareṇāvareṇa prokta eṣa suvijñeyo bahudhā cintyamānaḥ |
ananyaprokte gatiratra nāstyaṇīyān hyatarkyamaṇupramāṇāt || 8 ||

एष: अवरेण नरेण प्रोक्त: न सुविज्ञेय:(भवति), बहुधा चिन्त्यमान: ।
अनन्य प्रोक्ते अत्र गति: न अस्ति । अणुप्रमाणात् अणीयान् हि अतर्क्यम् ।

एष: eshah: (आत्मा) this self, the supreme अवरेण avrena: (हीनेन, अश्रेष्ठेण) by an uncultured intellect, who is not self respected नरेण narena: by man, by an ignorant person प्रोक्त: proktah: taught, preached न सुविज्ञेय: na Suvijeyah: (सम्यक् यथावत्तया ज्ञेय:) not being able to understand completely. बहुधा bahudha: (नानाप्रकारेण) in many ways, relating in deferent references चिन्त्यमान: chintyamânah: thought upon, many thought processes. अनन्य-प्रोक्ते ananya-prokte: without learning from expert guru अत्र atra: (अस्मिन् आत्मनि) here, in this subject गति: gatih: the progress, the transmigration of knowledge न अस्ति na asti: is not, no way to succeed. Because अणुप्रमाणात् anu-pramânât: (अणुपरिमाणत:) the measurement of atman is just like an atom अणीयान् हि anîyân hi: (अतिसूक्ष्मम) smaller, compare to an

atom अतर्क्यम् atarkyam: (अनुमान्-अगोचर:) not subject of inference, can not be argued, inconceivable.

it is not understood when taught by an inferior man; because It has been diversely thought of. When taught by a non-Teacher there is then no going into It. Because it is subtler than the measure of an atom, and not to be argued.

It is not understood well when taught by a person of lower Intellect, for It has been diversely discussed (by such scholars without coming to any satisfactory conclusion). When taught by a non-spiritual Teacher, there is no going into (understanding) It. Because It is subtler than the men sure of an atom, and not to be argued.

The sentence ananya prokte gatih atra nasti, has been the subject of

different explanation. Shankara gives the following **four** explanations:

1. Ananya—one who does not see another, who sees all as one, an Advaiti.
2. Ananya— not— another, not different from Brahm, the atma being the same as Braham.
3. Or gatih may mean Sanara gatih, going the round of. Transmigration.
4. Or the word might be agatih " want of penetration or comprehension."

साधारण गुरु के ज्ञान-उपदेश से (कितना ही चिन्तन करने पर भी) उस ब्रह्म को नहीं जान सकते। लेकिन यह भी सही है कि बिना दूसरे के उपदेश के, हम उस ब्रह्म के विषय में जान भी नहीं सकते। वह अणु-प्रमाण है, सूक्ष्म है, इसलिए अणीयान् और अतर्क्य है। इंद्रियों से देखा नहीं जा सकता और तर्क से जाना नहीं जा सकता।

अवरेण- तुच्छ, सामान्य, अश्रेष्ठेन, अवर: अप्रकृष्ट: । (आवरण वाले, pre-mind-set)।
अनन्यप्रोक्ते - अन्-अन्यप्रोक्ते - बिना दूसरे के बतलाये। (जो अनन्य हो गया, एक हो गया, became one, not other than one).
अणीयान् - अणु से भी अति सूक्ष्म। अणु-प्रमाणात् - अणु के परिमाण वाला होने के कारण।

**नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ ।**
**यान्त्वमापः सत्यधृतिर्बतासि त्वादृङ्नो भूयान्नचिकेतः प्रष्टा ।। 2.9**

naiṣā tarkeṇa matirāpaneyā proktānyenaiva sujñānāya preṣṭha |
yāntvamāpaḥ satyadhṛtirbatāsi tvādṛṅno bhūyānnaciketaḥ praṣṭā || 9 |

याम् त्वम् आपः, एषा मतिः तर्केण न आपनेया। अन्येन एव प्रोक्ता सुज्ञानाय प्रेष्ठः सत्यधृतिः बत् असि त्वादृक् प्रष्टा न भूयात्।

याम् yâm: which, belief, realization त्वम् tvam: you (Nachiketa) आप: âpah: has obtained, reached, एषा esha: this kind, मति: matih: doctrine, belief, the conclusion तर्केण tarkena: by argument न आपनेया na âpaneyâ: can not be obtained. अन्येन anyena: by another एव प्रोक्ता eva proktâ: verily taught सुज्ञानाय Su-jnânâya: complete understanding, to be realize प्रेष्ठ: preshthah: O dearest, सत्यधृतिः satya-dhritih: faith in truth, whose patience never shaken, बत् bat: for sure असि asi: you are. त्वादृग् tvâ-drik: like you, as you, equal to you, प्रष्टा prashtâ: curious, inquirer न भूयात् na bhûyât: there no one will be.

This mental stage, which O Nachiketa you have reached, do not destroy by any argument. When this knowledge is taught by other (some expert guru) the self becomes easily to understand. O dear Nachiketa, you have a strong will to receive this knowledge. I believe, no one became curios like you for this knowledge.

हे नचिकेता, जिस जिज्ञासा की अवस्था को तुम प्राप्त कर चुके हो, इस प्रकार की बुद्धि तर्क से प्राप्त नहीं होती। ब्रह्म का ज्ञान किसी सुलझे-ज्ञानी के उपदेश से ही प्राप्त होता है। हे प्रिय नचिकेता, तू धैर्यवान है, सत्य को जानने के लिए उत्सुक है। निःसंदेह तुम्हारे जैसा इस विषय में पूछने वाला कोई नहीं हुआ।

तर्क - ऊहापोह, कल्पना।

आपनेया- प्रापणीया, हातव्या। प्राप्त करना, नष्ट करना।

प्रेष्ठ- प्रियतम dearest

**जानाम्यहँ शेवधिरित्यनित्यं न ह्यध्रुवैः प्राप्यते हि ध्रुवं तत् ।**
**ततो मया नाचिकेतश्चितो'ग्निरनित्यैर्द्रव्यैः प्राप्तवानस्मि नित्यम् ।। 2.10**

jānāmyahamँ śevadhirityanityaṃ na hyadhruvaiḥ prāpyate hi dhruvaṃ tat ।
tato mayā nāciketaścito'gniranityairdravyaiḥ prāptavānasmi nityam ॥ 10 ॥

शेवधि: अनित्यम् इति अहम् जानामि, हि अध्रुवै: तद् ध्रुवम् न प्राप्यते,
तत: मया अनित्यै: द्रव्यै: नाचिकेत: अग्नि: चित: नित्यम् प्राप्तवान् अस्मि ।

शेवधि: shevadhih: a treasure, wealth, अनित्यम् anityam: not forever, vanishable इति iti: this fact अहम् जानामि aham janami: know very well. हि hi: therefore अध्रुवै: adhruvaih: by vanishable things तत ध्रुवम् tat dhruvam: that eternal न प्राप्यते na prâpynte: can not be achieved. तत: tatah: therefore मया mayà: by me अनित्यै: anityaih: vanishable द्रव्यै: dravyaih: things, faculties नाचिकेत: nâchiketah: Nachiketa by name अग्नि: agnih: the fire (the three Nachiketa Agni which I gave your name) चित: chitah: kept alive नित्यम् nityam: always, eternal प्राप्तवान् अस्मि prâptavân asmi: have obtained, I was able to achieve.

I know that eternal Brahma-knowledge is a treasure and that treasure is not achievable by vanishable wealth. Therefore O Nachiketa, I have performed constant three-Nachiketa fire within me, which allowed me to achieve the eternal Brahman by using even vanishable resources.

यह धन संपत्ति अनित्य है, यह मैं जानता हूँ। यह भी मैं जानता हूँ कि अनित्य साधनों (पदार्थों) से उस नित्य की प्राप्ति नहीं होती। इसीलिए मैंने अनित्य द्रव्यों/पदार्थों से ही नाचिकेत अग्नि का चयन किया है। मैं ऐसा करके (अनित्य पदार्थों के द्वारा भी) उस नित्य (ब्रह्म) को पाने में सफल हुआ हूँ।

शेवधि- धन-संपत्ति, खजाना “निधि:”।

अध्रुवै: - अस्थिर, अनित्यै:, न विद्यते ध्रुवम् ब्रह्म एषाम् तै:।

नचिकेत:/नाचिकेत: - नचिकेत नाम वाली ।

**कामस्याप्तिं जगतः प्रतिष्ठां क्रतोरानन्त्यमभयस्य पारं ।**
**स्तोममहदुरुगायं प्रतिष्ठां दृष्ट्वा धृत्या धीरो नचिकेतोऽत्यस्राक्शीः ।। 2.11**

kāmasyāptiṃ jagataḥ pratiṣṭhāṃ kratorānantyamabhayasya pāraṃ ।
stomamahadurugāyaṃ pratiṣṭhāṃ dṛṣṭvā dhṛtyā dhīro naciketo'tyasrākśīḥ ॥ 11 ॥

नचिकेत: धीर: त्वम् कामस्य प्राप्तिम् जगत: प्रतिष्ठाम् क्रतो:(फलम्) अनन्त्यम्
अभयस्य पारम् स्तोमम् महत् उरूगायम् प्रतिष्ठाम् दृष्ट्वा धृत्या अत्यस्राक्षी: ।

नचिकेत: nachiketah: O Nachiketa! धीर: dhîrah: a wise, with patient त्वम् tvam: you, the Nachiketa कामस्य kâmasya: of desires प्राप्तिम् prâptim: fulfillment, the attainment जगत: jagtah: of the world प्रतिष्ठाम् pratishihâm: the founder, the foundation क्रतो: kratoh: of good deeds, the work or knowledge of relating to God. अनन्त्यम् anantyam: the endless, unexhausting (as in result) अभयस्य पारम् abhuyasya pâram: the stage, where there’s no fear. स्तोमम् stomam: the hymns of praise महत् mahat: the great उरुगायम् urugâyam: the spacious way, the songs sung in the praise. प्रतिष्ठाम् pratishihâm: the foundation, the glory दृष्ट्वा drishivâ: having seen, knowingly धृत्या dhrityâ: with firmness of mind, with the strong will, अत्यस्राक्षी: atyasrakshîh: rejected, thou hast thoroughly renounced.

O Nachiketa! You have seen these, offered by me, the great desires fulfilled by me, sitting top of the world, endless rewards, the shore where there is no fear, mighty you, where you praised by hymns, great songs chanted by all in your glory, all of these you have firmly renounced.

नचिकेत: त्वम् धीर: - हे नचिकेता तुम बहुत धैर्यवान हो। कामस्य प्राप्तिम् - कामनाओं को पूर्ण करने वाली इच्छाओं (पुत्रैषणा) को, जगत: प्रतिष्ठाम् - जगतीय, धन-संपदा होने के कारण मिलने वाले सम्मान (वित्तैषणा) को, क्रतो: अनन्त्यम् - कभी समाप्त न होने वाले कर्मकाण्ड (लोकेषणा) को, अभयस्य पारम्- निर्भीकता की सीमा को, स्तोमम् महत् - स्तुति महिमा के गान को, जय-जयकार को, उरुगायम् प्रतिष्ठाम् - मुक्ति की कामना वाले भी जिसकी प्रशंसा करते हैं उस प्रतिष्ठा को, देखकर/सोच-विचार कर, बड़े ही धैर्य के साथ तुमने छोड़ दिया है।

कामस्य - इच्छाएँ, भोग-विलास (वित्तादे:)। कुछ विद्वान इसका अर्थ स्त्री-सुख/काम आदि करते हैं।
क्रतो: - कर्मकांड, मनुष्य को क्रतो: कहा गया है क्योंकि वह करने वाला है, कर्ता है।
उरुगायम् - मुक्ति की कामना। विस्तीर्णाम् गतिम्, उरुभि: ब्रह्मादिभि: मुमुक्षुभि: या गीयते इति उरुगायम्।
अत्यश्राक्षी: - छोड़ दिया है। अत्यंतम् त्यक्तवान् भू: ।

**तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम् ।**
**अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति ।। 2.12**

taṃ durdarśaṃ gūḍhamanupraviṣṭaṃ guhāhitaṃ gahvareṣṭhaṃ purāṇam |
adhyātmayogādhigamena devaṃ matvā dhīro harṣaśokau jahāti || 12 ||

धीर: दुर्दर्शम् गूढम् अनुप्रविष्टम् गुहाहितम् गह्वरेष्ठम् तम् पुराणम् देवम्
अध्यात्म-योग-अधिगमेन मत्वा हर्ष-शोकौ जहाति।

धीर: dhîrah: the wise man दुर्दर्शम् durdarsam: difficult to see, known with great exertion गूढम् Gûdham: subtle, hidden, difficult to understand
अनुप्रविष्टम् anupravishtam: inaccessibly located गुहाहितम् guhâhitam: seated in the heart, hidden in the cave गह्वरेष्ठम् gahvareshtham: dwells in the abyss तम्

tam: him, that पुराणम् purânam: the ancient, who is always देवम् devam: the God, the Devine अध्यात्म-योग-अधिगमेन adhvâtma-yoga-adhigamena: by the meditation on the inner self मत्वा matvâ: having recognized, realized हर्ष-शोकौ harsha-sokau: joys and sorrows, being fully satisfied with the bliss of divine knowledge. जहाति jahati: leaves the everything, behind.

The wise man leaves behind joy and sorrow, having known the God by self meditation, the God, who is ancient, difficult to be seen, who pervades the universe but still hidden, dwell in the abyss, still divine.

उसके दर्शन कठिन हैं, आसान नहीं, वह अत्यंत गूढ़ विषय है, वह दुर्गम गुफाओं में छिपा बैठा है। वह सबसे पुरातन देव है। वह अध्यात्म-योग के द्वारा जानने योग्य है। जो धीर मनुष्य् ऐसा, उसको मान/जान जाता है, वह हर्ष-शोक (द्वन्द्व) को छोड़ देता है, उनसे ऊपर हो जाता है।

दुर्दर्शम् - दुर्लभ दर्शन वाला, कठिनता से जानने योग्य। अतिसूक्ष्मत्वात्।
गूढ़म् - गहन, छुपा हुआ, अनभिव्यक्तम्।
अनुप्रविष्टम् - विद्यमान, प्रेरकतया सर्वजगदन्त: प्रविष्टम्।
गुहाहितम् - गुफा में छिपा हुआ।
गह्वरेष्ठम् - गहरी खाई। गह्वरे विषये। गुफाओं की दरार में।
अध्यात्म-योग-अधिगमेन् - अध्यात्म-योग की तरफ़ गति के द्वारा। इंद्रियों का सांसारिक विषयों से हटकर अंतर्ज्ञान की तरफ़ गति होना।
हर्षशोकौ- हर्ष-शोक, सुख-दुःख, लाभ-हानि, योग-वियोग आदि द्वन्द्व।

**एतच्छ्रुत्वा संपरिगृह्य मर्त्यः प्रवृह्य धर्म्यमणुमेतमाप्य ।**
**स मोदते मोदनीयँ हि लब्ध्वा विवृतँ सद्म नचिकेतसं मन्ये ।। 2.13**

etacchrutvā saṃparigṛhya martyaḥ pravṛhya dharmyamaṇumetamāpya ।
sa modate modanīyam̐ hi labdhvā vivṛtam̐ sadma naciketasaṃ manye ॥ 13 ॥

मर्त्य: एतत् श्रुत्वा संपरिगृहय धर्म्यम् प्रवृहय एतम् अणुम् आप्य हि मोदनीयम् लभ्ध्वा मोदते ।
नचिकेतसम् सद्म विवृतम् मन्ये।

मर्त्य: martyah: the human, one who dies, एतत् etat: this श्रुत्वा srûtvâ: after listening संपरिगृहय sim-pari-grihya: Fully embraced it or understand it. Having known it as separate from Jiva and dwelling in the Mukta-jiva. धर्म्यम् dharmyam: the upholder of universe प्रवृहय pravrihya: having known by heart, having realize this subtle एतम् etam: This Atman (or God) अणुम् anum: subtle आप्य âpya: heaving reached हि hi: because मोदनीयम् modanîyam: what causes joy लभ्ध्वा labdhvâ: having obtained मोदते modate: rejoices नचिकेतसम् nachiketasam: of Nachiketas सद्म sadma: the house, the destination विवृतम् vivritam: wide open मन्ये manye: believe, that's what I know.

Having heard and well-grasped this (brahma knowledge), the mortal abstracting the virtuous atman, reaches this subtle upholder, rejoices because he has found source of all joy. I think that the adobe of Brahma is wide open for Nachiketas.

मनुष्य इस विषय को सुनकर (श्रवण), फिर उसे भली प्रकार गृहण करके (मनन), फिर उसमें से धर्मानुसार अभीष्ट को लेकर, बढ़ाकर (निदिध्यासन) करके, इस प्रकार के अणु रूप, आनन्दमय (ब्रह्म) को पाकर ही आनन्ददित होता है। हे नचिकेता, मैं मानता हूँ कि तेरा मोक्ष-द्वार पूरा खुल गया है।

संपरिगृहय - ग्रहण कर, भले-भांति मनन कर।
प्रवृहय- उठाकर, निकालकर, वृद्धि करके (निदिध्यासन)।
विवृतम् - विस्तृत खुला, wide open.

**अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् ।**
**अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद ।। 2.14**

anyatra dharmādanyatrādharmādanyatrāsmātkṛtākṛtāt |
anyatra bhūtācca bhavyācca yattatpaśyasi tadvada || 14 ||

यत् तत् धर्मात् अन्यत्र अधर्मात् अन्यत्र अस्मात् कृत-अकृतात् अन्यत्र भूतात् च भव्यात् च अन्यत्र पश्यसि तत् वद् ।

यत् yat: what (things which transcends all experience) तत् tat: that (knowledge and experience) धर्मात् dharmât: virtue and vice, by Dharma अन्यत्र anyatra: other अधर्मात् adharmât: cause and effect, by other means अन्यत्र anyatra: other अस्मात् asmât: this present and future कृत-अकृतात् krita-akritât: effect and cause, krut is past-act and akrut is future-act अन्यत्र anyatra: other भूतात् bhûtât: past, which is done च cha: and भव्यात् bhavyat: future, which will take place च cha: and अन्यत्र anyatra: other पश्यसि pasyasi: the way you see (you see all clearly) तत् tat: that, the same vision/knowledge वद् vad: say thou (to me).

With all your transcends experience and knowledge, (whatever you came to conclude) some say through Dharma only, some say Adharma as well, some say with your present actions, some say, your past actions (including finished or not finished), other will go with only past and some will go only future, all these “This and That” you see everything clearly, so tell me that (explain me the same/knowledge).

Sankara: If I am worthy, and you are, Oh Baghavan, pleased with me: other than virture, i.e., different from the performance of acts enjoined by the Sastras, their fruits and their requisites and similarly from vice; other than what is made, i.e., effect; and what is not made, i.e., cause; and again other than the past, i.e., time gone by; and the future, i.e., time yet to come; and similarly the present, i.e., what is not conditioned by time (past, present and future); if you see or know anything like this, beyond the reach of all worldly experience, tell me that.

नचिकेता ने कहा- धर्म से, अधर्म से; कृत से, अकृत से; भूत से, भव्य से; जो संसार की प्रत्येक वस्तु से भिन्न है, जिसे आप देखते हैं, उसका मुझे उपदेश कीजिए। ।।

धर्मात्- धर्मानुष्ठानात् तत् फलात् ।

अधर्मात् - शास्त्रीय अनुष्ठानों से अलग, लौकिक कर्तव्य ।

कृतात्- कार्यम्, कर्म सिद्धांत, भूतकाल ।

अकृतात् - कारणम् । कार्य-कारणात् । अकर्म या निष्काम सिद्धांत। जो अभी किया नहीं है, भविष्य। च - वर्तमान।

भूतात्- भूतकाल, अतीतात्। भव्यात् - भविष्यत्, आने वाला समय।

**सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपाँ सि सर्वाणि च यद्वदन्ति ।**
**यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदँ् संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत् ।। 2.15**

sarve vedā yatpadamāmananti tapām̐si sarvāṇi ca yadvadanti |
yadicchanto brahmacaryaṃ caranti tatte padm̐
saṃgraheṇa bravīmyomityetat || 15 ||

सर्वे वेदा यत् पदम् आमनन्ति सर्वाणि तपांसि च यद् वदन्ति यत् इच्छन्तः ब्रह्मचर्यम् चरन्ति तत् पदम् ते संग्रहेण ओम् इति एतत् ब्रवीमि।

सर्वे वेदा sarve veda: all Vedas (four of them), all knowledge यत् yat: what पदम् padam: the word, place, the nature of absolute form आमनन्ति âmnanti: uniformly declare or demonstrate or express च cha: and तपांसि tapânsi: practices, tough sacrifices यद् yad: what, to whom वदन्ति vadanti: they say, to achieve यत् yat: to whom इच्छन्तः ichchhantah: desiring or wishing to please whom ब्रह्मचर्यम् Brahmacharyam: religiously meditating and studying to realize Brahma चरन्ति charanti: perform, do the all kind of duties तत् tat: that पदम् padam: word, the state ते te: to you, to thee संग्रहेण sangrahena: concisely, briefly (in one word) ओम् Om (AUM) इति iti: that much एतत् etat: only that much ब्रवीमि bravîmi: I tell, that's what I can tell you surely.

The goal which all the Vedas uniformly extol, which all acts of tapas/hard work speak of, and wishing for which men lead the life of a Brahmacharin/dedicated student life, that goal/aim I can tell you briefly—It is this—Om. (it's simple word but, tough path to achieve).

यमाचार्य ने कहा - जिस पद को सब वेद (चार वेद) बार-बार कहते हैं, वर्णन करते हैं, सभी तप जिसको पुकारते हैं, जिसको पाने की चाहना में लोग ब्रह्मचर्य का आचरण करते हैं, संक्षेप में वह मैं तुझे बताता हूँ, वह "ओम्" बस यही शब्द है।

पदम् - शब्द, पदनीयम्, गमनीयम् स्थान, पद।
आमनन्ति- मुख्यवृत्या बोधयन्ति, मुहुर्मुहुर् कथयन्ति, बार-बार कहते हैं।
संग्रहेण- संक्षेपतः, संक्षेप से, थोड़े शब्दों में।

**एतद्ध्येवाक्षरम् ब्रह्म एतद्ध्येवाक्षरम् परम् ।**
**एतद्ध्येवाक्शरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् ।। 2.16**

etaddhyevākśaraṃ brahma etaddhyevākśaraṃ param |
etaddhyevākśaraṃ jñātvā yo yadicchati tasya tat || 16 ||

एतत् हि एव अक्षरम् ब्रह्म एतत् हि एव अक्षरम् परम् एतत् हि अक्षरम् ज्ञात्वा यः यत् इच्छति तस्य तत् ।

एतत् etat: this (which thou hast asked) हि hi: verily, surely एव eva: even **(न क्षरम्)** अक्षरम् aksharam: syllable, indestructible, imperishable ब्रह्म Brahma: Brahman, utmost, supreme एतत् हि एव etat hi eva: for this even अक्षरम् aksharam: syllable, indestructible, imperishable परम् param: the supreme, highest एतत् हि etat hi: even this one अक्षरम् aksharam: syllable, indestructible, imperishable ज्ञात्वा jnâtvâ: having known, after achieving this knowledge यः yah: who, whoever यत् yat: whatever इच्छति ichchhati: desires, wishes तस्य tasya: for him, for that individual तत् tat: that (takes place or is obtained.

This indestructible (the AUM) is verily Brahma, this syllable (AUM) is the highest, having known this Indestructible one, whatever anyone desires/wishes that he has, that can be achieved.

यह ही एक अक्षर है, जो ब्रह्म है । यही अक्षर सबसे परे (सर्वोत्तम) है, इस ही अक्षर को जानकर जो कोई कुछ चाहता है, वह उसे प्राप्त हो जाता है।

अक्षरम् - न क्षरति, अविनाशी ब्रह्म।

**एतदालम्बनँ श्रेष्ठमेतदालम्बनं परं ।**
**एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते ।। 2.17**

etadālambanam̐ śreṣṭhametadālambanaṃ paraṃ ।
etadālambanaṃ jñātvā brahmaloke mahīyate ॥ 17 ॥

एतत् आलम्बनम् श्रेष्ठम् एतत् आलम्बनम् परम् एतत्
आलम्बनम् ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते ।

एतत् etat: this (the AUM) आलम्बनम् âlambanam: support, prop श्रेष्ठम् Sreshíham: best, most praise-worthy. एतत् etat: this (syllable) आलम्बनम् âlambanam: support परम् param: highest. एतत् etat: this आलम्बनम् âlambanam: support, prop ज्ञात्वा jnâtvâ: by knowing ब्रह्मलोके Brahma-loke: in the world of Brahmin, immortal-state महीयते mahîyate: enjoy, Joyce.

This (AUM) support/prop is the best, this refuge is the highest, having known this (AUM) support/prop/refuge, he hailed as “O Great One” in Brahma-loka.

**Shankara’s Commentary:**—This being so, this prop is the best, *i.e.*, the most praiseworthy of all props, to attain the *Brahman*. This prop is both the higher and lower; for, it leads to both the highest and the manifested *Brahman i.e.*, of the highest *Brahman* and the manifested *Brahman*. The meaning is: he becomes one with the *Brahman* and he becomes fit to be worshipped like *Brahman*.

इसी (अक्षर) का सबसे श्रेष्ठ सहारा है। इसी का सबसे परम सहारा है। इसी सहारे को जानकर ब्रह्म-लोक में (मनुष्य) महान हो जाता है।
आलम्बनम् - आश्रयम्, सहारा, साधन।

**न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित् ।**
**अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ।। 2.18**

na jāyate mriyate vā vipaścinnāyaṃ kutaścinna babhūva kaścit |
ajo nityaḥ śāśvato'yaṃ purāṇo na hanyate hanyamāne śarīre || 18 ||

अयम् विपश्चित् न जायते म्रियते वा कुतश्चित् न बभूव कश्चित्, अयम् अजः नित्य: शाश्वतः पुराणः हन्यमाने शरीरे न हन्यते।

अयम् ayam: this (Atman) the soul विपश्चित् vipaschit: the wise, the intelligent न na: no, not जायते jâyate: is born, takes birth म्रियते mriyate: dies, killed वा va: or कुतश्चित् kutaschit: from anywhere (he did not come from anywhere) न na: no बभूव babhûva: happened, took place कश्चित् kaschit: sprang from it, anything. अयम् ayam: this (Atman/Soul) अजः ajah: unborn, unproduced नित्य: nityah: eternal, perpetual, always शाश्वतः shâsvatah: everlasting, undecaying, without change or decrease पुराणः purânah: ancient though old yet, ever new हन्यमाने hanyamâne: being killed, slain शरीरे sarire: body न na: no, not हन्यते hanyate: killed or slain.

This intelligent (Atma/Soul) is not born, nor does he die; he did not come from anywhere (was hidden and came to light) nor something comes out of it (he does not produce something), this Soul is unborn, eternal, everlasting, ancient, he is not dead/slain even the body is slaughtered.

यमाचार्य ने आत्मा का वर्णन करते हुए कहा- यह चेतन जीव न उत्पन्न होता है, न मरता है, न यह किसी कारण से उत्पन्न हुआ है, न पहले कभी हुआ था। यह अजन्मा है, नित्य है, निरन्तर है, पुरातन नया है। शरीर के मरने पर भी यह नहीं मरता।

विपश्चित् - मेधावी, ज्ञानी, चेतनस्वरूप।

कुतश्चित् - कारणान्तराद्, किसी उपादान कारण से।

अजः - अजन्मा।

शाश्वतः- हमेशा रहने वाला, अविकारः ।

पुराणः - पुरा अपि नव एव इति, सनातन, प्राचीन।

(गीता में दोहराया गया है)।

**हन्ता चेन्मन्यते हन्तुँ हतश्चेन्मन्यते हतं ।**
**उभौ तौ न विजानीतो नायँ हन्ति न हन्यते ।। 2.19**

hantā cenmanyate hantum̐ hataścenmanyate hataṃ ।
ubhau tau na vijānīto nāyam̐ hanti na hanyate ॥ 19 ॥

हन्ता चेत् मन्यते हन्तुम् हतः च मन्यते हतम् ।
तौ उभौ न विजानीतः न अयम् हन्ति न हन्यते

हन्ता hantâ: the killer चेत् chet: if मन्यते mányate: think, believe, meditate हन्तुम् hantum: to kill (जीव स्वभावम् हन्तुम्) (I will kill him "Atman"), to kill the essential nature of Jiva; हतः hatah: the killed or injured (the person) च cha: and मन्यते manyate: think, believe हतम् hatam: killed, injured तौ tao: they उभौ ubhao: both न na: not विजानीतः vijânîtah: know, understand न na: not अयम् ayam: this (atman) हन्ति hanti: kills न na: nor हन्यते hanyate: is killed.

If the slayer (killer) thinks to slay, if the slain (Killer) thinks himself to be slain (Killed), they both not understand (It's nature), this one (Atman) neither slays nor is slain (doesn't kill nor get killed).

**Shankara's Commentary:-** Even the *atman* of such description, the slayer who sees the mere body as the *atman* thinks of slaying and he who thinks that his *atman* is slain, both these do not know their own *atman*; for, he does not slay the *atman,* being incapable of modification; nor is he slain being incapable of modification like the *akas.* Therefore, all *samsara*, the fruit of virtue and vice is only in the case of those who do not know the *atman*, and not in the case of one who knows the *Brahman;* for in his case, virtue and vice are inappropriate both from the authority of the *srutis* and from the cogency of reasoning.

"अगर मारने वाला यह मानता है कि मैं मार रहा हूँ, और अगर मरने वाला यह समझता है कि मैं मर गया हूँ"- वे दोनों (इस आत्मा को) नहीं जानते, न यह मारता है, न मरता है।

हन्ता - हन् हतौ, मारने वाला।
हन्तुम् - मारने के लिए, हनिष्यामि एनम् इति।
हत: - मारा हुआ।
हतम् - अपने आप को मरा हुआ।

**अणोरणीयान्महतो महीयानात्मास्य जन्तोर्निहितो गुहायां ।**
**तमक्रतुः पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमात्मनः ।। 2.20**

aṇoraṇīyānmahato mahīyānātmāsya jantornihito guhāyāṃ |
tamakratuḥ paśyati vītaśoko dhātuḥ prasādānmahimānamātmanaḥ || 20 ||

अस्य जन्तोः गुहायाम् निहितः आत्मा अणोरणीयान् (अणः-अणीयान्)
महतः महीयान् अक्रतुः धातु: प्रसादात् वीतशोकः आत्मन: महिमानम् पश्यति.

अस्य asya: this (Atman) जन्तोः jantoh: (The born) the creature the Jiva गुहायाम् guhâyâm: in the cavity, in the heart, (hidden tunnel) निहितः nihitah: placed, secretly planted आत्मा âtmâ: the self (Atman) अणो:-अणीयान् anoh- aniyân: (अणः-अणीयान्)

more subtle than an atom महतः-महीयान् mahatah-mahîyân: greater than the great अक्रतुः akratuh: free from desire, non-doer धातु: dhâtuh: the senses (शरीरस्य धारणात्) प्रसादात् prasâdât: by the grace or by the tranquility आत्मन: âtmanah: self, from himself महिमानम् mahimânam: the greatness, the great qualities पश्यति pasyati: sees, realizes in meditation वीत-शोकः vîta-sokah: free from grief and sorrow.

Subtler than the subtle, greater than the great, the Atman of this Jiva is placed in the (hidden) cavity. He, who is free from desires and beyond grief; with his mind and the senses composed, sees the glory of the *atman* and becomes absolved from grief.

ब्रह्म व आत्मा के वर्णन के बाद यमाचार्य दोनों के संबंध के विषय में बताते हैं- जीवात्मा अणु है, सूक्ष्म है, परमात्मा अणु से भी अणु, सूक्ष्म से भी सूक्ष्मतर है। परन्तु साथ ही वह महान से भी महान है। वह इसी जीव की गुहा रूपी गुफा में छिपा बैठा है। उसे निष्काम कर्म वाला, वीत-शोक होकर, परमात्मा की महिमा को उस धाता के प्रसाद से ही जान सकता है।

अणो: - सूक्ष्मात्, अणु।
महत: - महान, महत् परिमाणात्।
जन्तो: - जन्मधारी जीवात्मा, प्राणिजातस्य।
गुहायाम् - गुफा में, हृदय-प्रदेश में।
अक्रतु: - कर्मजाल से मुक्त, अकाम: ।
धातु: - जगत् धर्ता, मनादीनि करणानि धातव:, शरीरस्य धारणात्।
प्रसादात् - कृपा से, शुद्धत्वात्।

**आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वतः ।**
**कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति ।। 2.21**

āsīno dūraṃ vrajati śayāno yāti sarvataḥ |
kastaṃ madāmadaṃ devaṃ madanyo jñātumarhati || 21 ||

आसीनः दूरम् व्रजति शयानः सर्वतः याति तम् मदामदम् देवम्
मत् अन्यः कः ज्ञातुम् अर्हति ।

आसीनः asinah: sitting still दूरम् dûram: far व्रजति vrajati: (he) walks, goes शयानः sayânah: lying down, sleeping सर्वत: sarvatah: everywhere, all over याति yâti: (he) goes, reaches तम् tam: that मदामदम् madâmdam: (मद-अमदम्) one, who rejoices and rejoices not, who is the cause of rejoicing and grief देवम् devam: the shining one, the God मत्-अन्यः mat-anyah: other than myself कः kah: who ज्ञातुम् jnatum: to know अर्हति arhati: is able, capable or is worthy I

Sitting/without moving, he can go far, resting/sleeping he goes everywhere, that kind of shining God, the dispenser of pleasure and pain, who other than myself (Yama) is able to know? (I would be the best source to learn that kind of God, so, you are in right place).

परमात्मा के स्वरूप का वर्णन- वह एक जगह पर आसीन/ठहरा होता हुआ भी, दूर से दूर पहुँच जाता है। सोने की स्थिति में भी वह सब जगह जाता है। मस्त होते हुए भी वह मस्ती रहित है, ऐसे उस देव के विषय में मेरे अलावा और कोन जान सकता है?

कुछ विद्वानों ने अनुवाद किया है- (तम् मदामदम् देवम्) उस सुख दुःख को देने वाले परमात्मा देव को।

आसीन: - बैठा हुआ, अवस्थितः, ।
शयान: - सोता हुआ ।
याति - जाता है, गच्छति।
मदामदम् (मदम् +अमदम्) सहर्ष अहर्ष च, सुख-असुख हेतु।
अर्हति- समर्थ, योग्य।

**अशरीरँ शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितं ।**
**महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ।। 2.22**

aśarīraṁ śarīreṣvanavastheṣvavasthitaṃ |
mahāntaṃ vibhumātmānaṃ matvā dhīro na śocati || 22 ||

शरीरेषु अशरीरम् अनवस्थेषु अवस्थितम् महान्तम्
विभुम् आत्मानम् मत्वा धीरः न शोचति ।

धीरः dhîrah: the wise, the intelligent (one, who is calm with patient) अनवस्थेषु anavastheshu: not is permanent (the Bodies) शरीरेषु sarîreshu: in the bodies अशरीरम् asarîram: bodiless, without any-Body अवस्थितम् avasthitam: existing or staying in महान्तम् mahântam: great (in regard to time, space and qualities) विभुम् vibhum: all pervading, a powerful आत्मानम् âtmânam: the self, the master, the Lord मत्वा matvâ: having known, knowing (the Atma) न na: not शोचति sochati: grieves, does not grieve (he becomes liberated) ।

The intelligent man knowing the atman, bodiless, seated firmly in perishable bodies, great and all-pervading, does not grieve.

The wise having known that Self as resting unembodied in these changing bodies, as great and all- pervading; become fully liberated. (This text shows that by knowing him, grief also vanishes, the intelligent do not grieve).

शरीरों के अन्दर, जो बिना शरीर के विद्यमान है। अस्थिर पदार्थों में जो स्थिर रूप से विद्यमान है, जो महान है, विभु है, आत्मा है - उसे मनन पूर्वक जानकर, धीर पुरुष शोक नहीं करता।

अनवस्थेषु - अस्थिर, चंचल, अवस्थिति रहितेषु, अनित्येषु।
अवस्थितम् - स्थिर, साक्षात, नित्यम्, अविकृतम्।
विभुम् - व्यापक, व्यापिनम्, समर्थम्।

**नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ।**
**यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूँ स्वाम् ।। 2.23**

nāyamātmā pravacanena labhyo na medhayā na bahunā śrutena |
yamevaiṣa vṛṇute tena labhyastasyaiṣa ātmā vivṛṇute tanūm̐ svām || 23 ||

अयम् आत्मा प्रवचनेन न लभ्यः, न मेधया, बहुना श्रुतेन ।
एषः यम् एव वृणुते तेन लभ्य: तस्य एषः आत्मा स्वाम् तनूम् विवृणुते।

अयम् ayam: this आत्मा âtmâ: Atman, self, soul प्रवचनेन pravachanena: studying many Vedas or science; by commentaries, lectures न na: not लभ्यः labhyah: obtained, known, seen, achieved न na: not मेधया medhayâ: by the brain, learning power, by the intelligence बहुना bahúnâ: many, by much श्रुतेन srutena: by hearing or learning एषः esha: this seeker of self or God यम् yam: whom एव eva: even वृणुते vrinute: prays to, picked/chosen one, accepts or elects (covered) तेन tena: by him लभ्य: labhyah: obtainable, knowable तस्य tasya: of him, by him (who desires or object of divine grace) एष esha: this आत्मा âtmâ: the self स्वाम् svâm: own तनूम् tanûm: body विवृणुते vi-vrinute: reveals, shows (uncovered).

This atman is not be obtained by study of Vedas (or by the lectures), nor by the intelligence, nor by much hearing (listening from preachers), instead, whoever this Atman pick/chose (to reveal); whom alone this Atma selects, by him is it obtained; for him this Atma reveals its own nature.

यह (आत्मा/परमात्मा) बड़े बड़े उपदेशों/प्रवचनों से नहीं मिलता। न ही बहुत कुशल मेधावी बुद्धि के बल पर मिलता है। न ही बहुत कुछ सुनने (श्रुतेन श्रुति ज्ञान) से प्राप्त होता है, बल्कि जिसको यह वरण कर लेता है (अपना लेता है), उसके सामने आत्मा अपने स्वरूप को खोलकर रख देता है, वही जान सकता है। (आत्मा को आत्मा से ही जाना जा सकता है)।

लभ्य: - पाया जा सकना, ज्ञेय, दर्शनीय।
मेधया - धारणावती बुद्धि, ग्रन्थार्थ-धारणशक्त्या, स्वकीय-प्रज्ञाबलेन।
श्रुतेन - शास्त्र चर्चा, सुनना, श्रवणेन् (श्रुति, वेद-श्रुति) ।
वृणुते - अपना लेना, चुन लेना, स्वीकरोति, यस्मै प्रसीदति।

विवृणुते - प्रकट करता है, खोलता है, प्रकाशयति, दर्शयति, विशेष रूप से अपना लेता है। may become one.

नोटः- यदि आत्मा का ज्ञान उसी को होता है जिसको वह वरण कर लेता/चुन लेता है, तब तो फिर उसके लिए प्रयास करना भी व्यर्थ ही है। इसी शंका समाधान के लिए यह दो मंत्र हैं।

**नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः ।**
**नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् ।। 2.24**

nāvirato duścaritānnāśānto nāsamāhitaḥ |
nāśāntamānaso vāpi prajñānenainamāpnuyāt || 24 ||

दुश्चरितात् अवरितः एनम् न आप्नुयात्, न अशान्तः, न असमाहितः,
अशान्तः मानसः वा अपि न, प्रज्ञानेन् एनम् आप्नुयात् ।

दुश्चरितात् duscharitât: by evil-conduct, by sinful works, wickedness अवरितः a-vi-ratah: (अनुपरतः, अनिवृत्तः) ceased to be Attached, not turned away एनम् enam: this, self, Atman न na: not आप्नुयात् apnuyât: obtains, receives न na: not अशान्तः a-sântah: not tranquil, who has not controlled himself/body न na: not असमाहितः a-samâhitah: (अनेकाग्रमनाः, विक्षिप्तचित्तः) not concentrated, dispersed mind, अशान्तः-मानसः a-sânta-mânasah: not tranquil-mind (अशान्त मानसिक स्थिति वाला) वा vâ: or अपि api: also न na: not प्रज्ञानेन् praJyânena: by perfect knowledge एनम् enam: this (Atma) आप्नुयात् apnuyât: obtains.

Whoever has not ceased from wicked away (is not controlled)"in his senses"; not concentrated and is not controlled (in mind) does not obtain this Atman, not even by perfect knowledge.

जो व्यक्ति दुराचार से मुक्त/परामुख नहीं हुआ, जो अशान्त है, जो तर्क-वितर्क में लगा है, जो चंचल-चित्त वाला है, ऐसा व्यक्ति उसे नहीं प्राप्त कर सकता। वह "प्रज्ञान" के द्वारा ही प्राप्त किया जा सकता है।

अ+वि-रत: - न हटा हुआ, अनुपरत:, अनिवृत्त: ।

अशान्त: - शान्तिशून्य।

अ+समाहित: - चंचल-चित्त वाला, अयोगी, अनेकाग्रमन: , विक्षिप्त-चित्त: ।

अ+शान्तमानस: - अस्थिर मननशक्ति वाला

**यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः ।**
**मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः ।। 25**

yasya brahma ca kśatraṃ ca ubhe bhavata odanaḥ |
mṛtyuryasyopasecanaṃ ka itthā veda yatra saḥ || 25 ||

यस्य ब्रह्म च क्षत्रम् च उभे ओदन: भवतः,
यस्य मृत्यु: उपसेचनम् सः यत्र इत्था कः वेदः।

यस्य yasya: whose ब्रह्म Brahma: the Brahm/ God (intellectual) च cha: and क्षत्रम् kshatram: Ksatram (सांसारिक शक्ति से संपन्न) full of worldly desires/wishes, physical power च cha: and उभे ubhe: both ओदन: odanah: (भात) food भवतः bhavatah: are, become यस्य yasya: whose मृत्यु: mrityuh: death उपसेचनम् upa-sechanam: over sprinkling (beans, veg or pickle) स: sah: that (the God) यत्र yatra: where इत्था itthâ: thus कः kah: who वेदः vedah: knows.

Who this can know where that (self) dwells, of whom Brahma and Kshatriya, both are as his food and death is a just over sprinkle/seasoning.

जिस आत्मा के सम्मुख विश्व की दोनों प्रकार की शक्तियां ब्रह्म spiritual constructive power व क्षत्र Physical constructive power ओदन (भात) की तरह हैं, उसके विषय में कौन जान सकता है, मृत्यु तो उसके लिये भात में दाल या घी डालने के जैसे बस एक स्वाद बनाने का विषय है।

नोटः - संसार दो शक्तियों का आधार/परिणाम है, विधायक constructive तथा विनाशक destructive, बनाने वाली और तोड़ने वाली। विधायक शक्तियाँ भी दो प्रकार की हैं - आध्यात्मिक spiritual तथा भौतिक physical.

आध्यात्मिक विधायक शक्ति का नाम ब्रह्म है। भौतिक विधायक शक्ति का नाम क्षत्र है। जिस आत्मा के सम्मुख विश्व की दोनों प्रकार की शक्तियां "ब्रह्म तथा क्षत्र" ओदन/भात की तरह हैं।

ब्रह्म- आध्यात्मिक शक्ति से युक्त spiritual power क्षत्रम् - भौतिक शक्ति से सम्पन्न physical power.

## || Secon Valli in Chapter one ||